

**КРАЄЗНАВСТВО:
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

ВИСТУПИ УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА ВИВЧЕННЯ КРАЮ

Документи земських установ у державних архівах України як джерело регіонально-історичних досліджень

Макієнко О.А.,

кандидат історичних наук Інституту української археології
та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України, докторант

Основою подальшого розгортання історико-краєзнавчих досліджень в Україні мають слугувати фундаментальні наукові студії у галузі джерелознавства регіональної історії. Перед дослідниками історії краю стоять завдання розширення джерельної бази вивчення місцевої історії зарахунок залучення та опрацювання нових комплексів історичних джерел, пошуку нових дослідницьких методик для отримання й адекватної інтерпретації джерельної інформації.

Серед джерел регіональної історії України своїм потужним інформаційним потенціалом виділяються документальні матеріали земських установ. Земства не лише створили розвинуту господарську, соціальну й культурно-освітню інфраструктуру в регіонах (транспортні й гідротехнічні об'єкти, поштові станції, кредитні каси, навчальні заклади, лікарні та притулки, дослідні поля і лабораторії, музеї тощо), але й залишили по собі цінні документальні зібрання у вигляді архівів і бібліотек. Документи земських установ відображають, як власне, діяльність органів самоврядування, так і широке коло проблем культурно-господарського розвитку окремих місцевостей. Тож лише використання їх джерельної інформації уможливило повноцінну реконструкцію життя українських регіонів другої половини XIX – початку XX ст.

Наукове осмислення комплексу документальних матеріалів земських установ в Україні досі мало переважно прикладний характер. Інтерес до архівної та друкованої спадщини земств виявлявся здебільшого істориками-земствознавцями, а серйозні джерелознавчі студії найчастіше підмінялися документальними оглядами доступних для дослідників джерел [1]. Поодинокі публікації присвячені характеристиці окремих різновидів документальних матеріалів земств – земського діловодства [2], статистики [3], періодичних видань [4] тощо. Виявлення, систематизація та класифікація документів земських установ, розробка методики дослідження та інтерпретація їх джерельної інформації – невідкладні завдання сучасних істориків-джерелознавців.

На сучасному етапі в Україні документальні матеріали земських установ зосереджені здебільшого у фондах ЦДАК України, ЦДАВО України, державних архівів АР Крим, 18 областей України (крім шести західних областей) та їх науково-довідкових бібліотек. Збережений комплекс земських документів – лише незначна частина колишнього документального багатства. На початку 1920-х рр., після остаточної ліквідації органів земського самоврядування в радянській Україні, їх архіви та бібліотеки, подібно до документальних зібрань інших дореволюційних установ, стали заручниками малоефективної системи охорони культурних цінностей й жертвами військово-мобілізаційної моделі господарювання нової влади. Значну частину земських документів було використано для канцелярських потреб місцевих радянських установ, для забезпечення сировиною паперових фабрик УСРР. Інтеграція залишків земських архівів і бібліотек до складу фондів державних архівів відбувалася впродовж 1920-1930-х рр. у процесі планомірної роботи вітчизняних архівістів з концентрації документальної спадщини дорадянського і радянського періодів на території України. У подальшому фонди земських установ в окремих архівах були практично повністю знищені у роки Другої світової війни, в інших – постраждали у ході планових «макулатурних» кампаній [5, с. 274].

Наприкінці 1980-х рр. київський історик А. Зубко підрахував загальну кількість збережених у державних архівах УРСР документальних матеріалів земств у 44516 од. зб. [6, с. 5]. Насправді ж, за нашими підрахунками, тільки у місцевих архівах сумарний обсяг справ у фондах дев'яти губернських, більш ніж сотні повітових і волосних земських (народних) управ, а також численних дрібних фондах інших земських установ складає понад 50 тис. од. зб. До цього слід додати фонди земських установ часів Першої світової війни та революції у ЦДАК України (16 фондів, 41191 од. зб.) і ЦДАВО України (145 фондів, 1372 од. зб.). Отже, загалом на державному зберіганні у фондах земських установ державних архівів України перебуває майже 100 тис. од. зб. Також необхідно враховувати й окремі справи з документами земського походження у фондах інших установ (зокрема, канцелярії губернаторів, губернських правлінь, губернських у земських і міських справах присутствій тощо).

Друковану спадщину земств найбільш повно репрезентують «земські відділи» науково-довідкових бібліотек державних архівів України, куди свого часу потрапили залишки земських бібліотек. Втім, через недосконалість довідкового апарату архівних бібліотек, обсяг збережених земських видань встановити досить складно. Найбільше зібрання земських видань представлено у «земському відділі» довідкової бібліотеки Державного архіву Херсонської області – понад три тисячі одиниць зберігання, що складає майже третину загального обсягу бібліотечного фонду [7, с. 27]. Значні комплекси земських видань також зберігаються у Державній науковій архівній бібліотеці у Києві, довідкових бібліотеках державних архівів АР Крим, Дніпропетровської, Запорізької, Сумської, Харківської, Чернігівської областей.

Документальна спадщина земських установ у державних архівах України збереглася у вкрай фрагментованому вигляді. Більшість фондів не відображають у повній мірі структуру та склад документально-інформаційних ресурсів їх

утворювачів. Найбільш репрезентативними слід вважати документи наступних архівних фондів: серед фондів губернських земств – фонду Харківської губернської земської управи (3542 од. зб.) в Державному архіві Харківської області; серед фондів повітових земств – фондів Київської повітової земської управи (13303 од. зб.) у Державному архіві Київської області та Ніжинської повітової земської управи (4120 од. зб.) у Ніжинському відділі Державного архіву Чернігівської області; серед фондів волосних земств – фонду Полтавської волосної народної управи (83 од. зб.) в ЦДАВО України. Найбільший за обсягом фонд міжрегіонального об'єднання земств зберігається в ЦДІАК України – це фонд Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу (37787 од. зб.). Погано збереглися фонди спеціалізованих земських установ – навчальних закладів, лікарень, шпиталів і притулків, кредитних кас тощо. Серед них найцікавішими за складом документів є фонди Єлисаветградського вищого земського реального училища (321 од. зб.) у Державному архіві Кіровоградської області та Земського банку Херсонської губернії (1677 од. зб.) у Державному архіві Одеської області.

Інтелектуальний та фізичний доступ до земських документів в архівах України ускладнений недосконалістю довідкового апарату архівів. Застарілість і неповнота інформації архівних довідників не дозволяє дослідникам актуалізувати цілі масиви земської документації. Найгірша ситуація спостерігається при роботі з архівними зібраннями земських видань. У більшості державних архівів відсутні каталоги науково-довідкових бібліотек, а подекуди – й елементарні інвентарні описи наявних видань.

Комплекс земських документальних матеріалів у державних архівах України представлений в основному матеріалами діловодства та статистики. Найрізноманітнішу за видовим складом групу земських документів складають діловодні матеріали: 1) нормативні документи (положення, статuti, правила, інструкції земських установ); 2) протокольна документація (журнали, протоколи, стенограми засідань земських зібрань та управ, з'їздів, нарад та ін.); 3) звітно-довідна документація (звіти і доповіді земських управ і їх підрозділів, інших земських установ); 4) оглядово-інформаційні документи (зведення, повідомлення, записки та ін.); 5) бухгалтерська документація (кошториси, касові ордери, рахунки, баланси та ін.); 6) облікова документація (реєстри вхідних і вихідних паперів, прибутково-витратні й інвентарні книги тощо); 7) документація з особового складу (формулярні списки, пенсійні картки); 8) ділове листування. Працю дослідників із діловодними матеріалами земств спрощують видані більшістю губернських і повітових земств «Систематические своды постановлений» земських зібрань, які найчастіше в концентрованому вигляді включали, окрім власне постанов зібрань, й іншу необхідну контекстну інформацію. Діловодні матеріали земських установ дозволяють не лише уявити внутрішні механізми функціонування земських установ, але й почерпнути цінну інформацію про становище та розвиток галузей земського господарства у різних регіонах України.

Меншу за обсягом групу земських документів у державних архівах становлять статистичні матеріали, які відображають процес документування інформації на різних стадіях статистичного дослідження. Серед них – програмно-інструктивні матеріали, первинна статистична документація (анкети, картки, відомості, експлікації), чорнові статистичні зведення (таблиці, діаграми, графіки, карти тощо), а також наукові публікації результатів статистичних досліджень. У працях земських статистиків відображено усе різноманіття культурно-господарського життя українських регіонів – розвиток сільського господарства, промисловості, транспорту, соціально-демографічні й медико-санітарні проблеми, становище культурно-освітньої сфери тощо.

І діловодні, і статистичні матеріали земських установ вміщувалися у численних періодичних і продовжуваних виданнях земських установ («Журнали», «Сборники», «Вестники», «Известия», «Листки», «Обзоры», «Бюллетени», «Хроніки» та ін.). Їх рівень збереженості у фондах довідкових бібліотек державних архівів дозволяє оптимістично оцінювати перспективи досліджень регіональної історії України другої половини XIX – початку XX ст. навіть у місцевостях із катастрофічними втратами документів у складі відповідних архівних фондів (наприклад, на Дніпропетровщині, Полтавщині, Херсонщині, Чернігівщині). Зростанню рівня наукової продуктивності при вивченні земських діловодних і статистичних матеріалів, як доводить досвід останніх років, сприяє застосування новітніх методів у джерелознавчих дослідженнях (зокрема, комп'ютерних технологій обробки та аналізу даних).

Враховуючи значний джерельний потенціал сконцентрованих у державних архівах України комплексів документальних матеріалів земських установ для реконструкції культурно-господарського життя регіонів України другої половини XIX – початку XX ст., на часі створення узагальнюючих довідкових видань, що мають раціоналізувати роботу дослідників. Мова йде про анотований реєстр фондів земських установ у державних архівах України, бібліографічні покажчики земських видань (за місцем, типом і видом видання).

Отже, попри непросту долю документальної спадщини земств, збережені у державних архівах України земські документи складають повноцінний за кількісними і якісними показниками комплекс джерел для краєзнавчих студій. Подальша актуалізація документів земських установ сприятиме розширенню джерельної бази історичної регіоналістики, поглибленню наукових досліджень у галузі джерелознавства регіональної історії України.

Література

1. **Воронов, В.** Земська статистика як джерело з історії України (кінець 1860-х рр. – 1917р.) / В.Воронов // Наукові записки : зб. праць молодих вчен. та асп. – К.; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. П. – С. 45-55.
2. **Зенкова, Л.** Документи Державного архіву Полтавської області як джерело вивчення діяльності місцевого самоврядування у пореформений період / Л.Зенкова // Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903-2003) : архів. зб. на посвяту 100-річчя Полтавської вчен. архів. комісії. – Полтава, 2003. – С. 170-174.

3. Мельничук, І.П. Документи Державного архіву Вінницької області про історію органів самоврядування на Поділлі (XIX – поч. XX ст.) / І.П.Мельничук // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи : наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 215-219.
4. Шихов, К.Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866-1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / К.Л.Шихов; Дніпропетровський нац. ун-т. – Д., 2003. – 18 с.
5. Кузовова, Н.М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя / Н.М.Кузовова // Наукові записки / Херсон. краєзн. музей. – Херсон, 2005. – С. 88-100.
6. Шихов, К.Л. Про деякі методологічні та методичні проблеми дослідження матеріалів земського діловодства / К.Л.Шихов // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. – Д., 1995. – С. 198-204.
7. Зубко, А.М. Значення матеріалів земських подвірних переписів для дослідження історії України періоду капіталізму / А.М.Зубко // Вісник Київського університету. – К., 1986. – Вип. 28. – С. 73-79. – (Сер. Історичні науки).
8. Гуз, А. Становлення земської преси України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А.Гуз // Історія в шк. – 2002. – № 11/12. – С. 1-6.
9. Макієнко, О.А. Проблеми використання документальних матеріалів земств у дослідженнях регіональної історії України / О.А.Макієнко // Наукові записки : зб. пр. молодих вчен. та асп. – К., 2009. – Т. 19, кн. 2, ч. 1. – С. 269-283.
10. Зубко, А.М. Материали земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02, 07.00.09 / А.М.Зубко; Киев. гос. ун-т им.Т.Г.Шевченко. – К., 1988. – 20 с.
11. Макієнко, О.А. Видання земських установ у фондах Державного архіву Херсонської області / О.А.Макієнко // Історичний архів. Наукові студії. – К.; Миколаїв, 2010. – Вип. 4. – С. 24-29.

Подільська преса у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею як джерело до історії Української революції 1917-1920-х років

Логінов О.В.,

старший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею

Актуальним завданням вітчизняної історичної науки у напрямку дослідження подій Української революції 1917-1920-х років є розширення джерельної бази, зокрема, пошук та опрацювання періодичних видань зазначеного періоду. Багатьма науковцями підкреслюється важливість аналізу преси того часу, як "свідка епохи, її компонента, незамінного джерела інформування суспільства про політичні, соціально-економічні, культуротворчі заходи, пов'язані з реалізацією внутрішньо-зовнішньополітичних проблем України" [1].

По мірі введення до наукового обігу даних з часописів, які зберігаються у колекціях бібліотек різного профілю, українських та зарубіжних архівах, збірки історичних та краєзнавчих музеїв є тим "резервом", вивчення якого знаходиться на початковій стадії.

Значимості подібній справі додає і той факт, що чимало з газет доби Української революції залишилися в одному примірнику, а, отже, можуть надати у розпорядження дослідників унікальні відомості.

Наявність рідкісних екземплярів періодичних видань у музейних фондах обумовлена, насамперед, специфікою їх комплектування, яка, на відміну від поповнення архівних та бібліотечних зібрань, полягає у тому, що головним засобом надходження є передача і закупка у приватних осіб. Відтак, до музеїв потрапляли раніше і можуть потрапити у майбутньому ті видання, які не збиралися централізовано, а, інколи, були просто забуті на горіщі або у шафі. Слід зважати й на те, що з ідеологічних міркувань у радянські часи зразки "ворожої пропаганди" скоріше знищували, ніж колекціонували. Якщо ж враховувати те, що газети 1917-1920-х років поширювалися на обмеженій фронтах території і часто виходили дуже невеликим накладом, то цінність окремо взятого примірника стає зрозумілою.

Найчисельнішу групу періодичних видань доби революції та громадянської війни у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею (ВОКМ) складають місцеві більшовицькі газети та бюлетені. Хронологічно першим із таких видань є офіційний орган Вінницької ради робітничих і солдатських депутатів – "Набат", № 11 (22.02.1918) якого міститься у збірці музею. Центральним повідомленням цього випуску є оголошення про скликання селянського губернського з'їзду "по земельних питаннях".

Газета Подільського губернського комітету "Подольский коммунист" від 29 травня 1919 року сповіщає про бої з петлюрівцями під Вінницею, наводить інформацію про жертви, зокрема, про смерть колишнього голови виконкому Вінницької ради робітничих і солдатських депутатів – Євгена Едельштейна.

Колекцію більшовицьких газет того часу доповнюють 4 примірники "органу політвідділу та грамчека 14 армії" – бюлетеня "Долой неграмотность!" від 23 серпня, 6, 13 та 23 вересня 1920 року. Видана на афішному папері, "політ агітка" розміщувала хроніку просвітницької роботи у підрозділах 14 армії, огляди стану справ у галузі подолання неписьменності серед вояків, доповіді політпрацівників, вірші та оповідання червоноармійців. Радянську пресу також репрезентують 25 одиниць газети Подільського губернського комітету комуністичної спілки молоді "Юный пролетарий", яка виходила у Вінниці у квітні-вересні 1920 року.